

प्रकरण : IV

लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती

प्रकरण : IV

लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती

एक मजबूत अंतर्गत वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली आणि संबंधित नियम आणि कार्यपद्धतींचे पालन हे सुशासनासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देते. आर्थिक नियम, कार्यपद्धती आणि निर्देशांचे पालन तसेच अशा अनुपालनाच्या स्थितीबद्दल प्रतिवेदन करण्याची कालबद्धता आणि गुणवत्ता हे अशाप्रकारे सुशासनाचे एक वैशिष्ट्य आहे. अनुपालन आणि नियंत्रणांवरील अहवाल, प्रभावी आणि कार्यान्वित असल्यास, धोरणात्मक नियोजन आणि निर्णय घेण्यासह मूलभूत जबाबदारीची पूर्तता करण्यास शासनाला मदत करेल. या प्रकरणात राज्य शासनाच्या विविध प्राधिकार्यांनी सादर केलेल्या लेख्यांची गुणवत्ता आणि राज्य शासनाच्या विविध विभागीय अधिकाऱ्यांकडून विहित आर्थिक नियम व विनियमांचे पालन न केल्याच्या बाबींवर भाष्य करण्यात आले आहे.

लेख्यांच्या परिपूर्णतेची संबंधित बाबी.

4.1 व्याज देणाऱ्या ठेवी/राखीव निधीवरील व्याजाच्या संदर्भात दायित्व न फेडणे/चुकते करणे

‘व्याज देणाऱ्या (व्याजी) ठेवी’ आणि ‘व्याज देणाऱ्या (व्याजी) राखीव निधी’ मधील रकमेवर व्याजाची तरतूद करणे आणि व्याज देणे हे शासनाचे दायित्व आहे.

31 मार्च 2023 रोजी ‘व्याज देणाऱ्या ठेवी’ व ‘व्याज देणाऱ्या राखीव निधी’ यामध्ये अनुक्रमे ₹ 59,858.87 कोटी आणि ₹ 4,798.95 कोटी शिल्लक होते, त्यावर शासनाने ₹ 3,876 कोटी आणि ₹ 14.04 कोटी व्याजाची तरतूद केली. ‘व्याज देणाऱ्या ठेवी’ आणि ‘व्याज देणारे राखीव निधी’ यांच्या व्याजाच्या संदर्भात, ₹ 232.61 कोटी प्रदान न करणे/कमी प्रदान केले होते, जे तक्ता 4.1 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.1: व्याज देणाऱ्या ठेवी/राखीव निधीच्या व्याजासंदर्भात दायित्व चुकते न करणे

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	निधी / ठेव	01/04/2022 रोजी सुरुवातीची शिल्लक	प्रदान केलेल्या व्याजाच्या परिगणनेचा आधार	देय व्याज	व्याज प्रदान	प्रदान न केलेले व्याज
1	मुख्य शीर्ष 8121 129 राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी	3230.44	पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालयाने जारी केलेल्या परिपत्रक क्रमांक 4- 58/2019-एनएपीटी.2 दिनांक 10 ऑक्टोबर 2022 नुसार 2022-23 साठी 3.35 टक्के	108.22		108.22
2	मुख्य शीर्ष 8121 122 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी	1074.00	राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार सरासरी रेपो दर + दोन टक्के म्हणजेच 7.49 टक्के यानुसार व्याजाची परिगणना केली.	80.44		80.44
3	मुख्य शीर्ष 8121 आणि मुख्य शीर्ष 8115 अंतर्गत राखीव निधी	494.51	2022-23 या वर्षासाठी सरासरी अर्थापाय व्याज दर 5.49 टक्के गृहीत धरून व्याजाची परिगणना केली.	27.15	14.04	13.11
	मुख्य शीर्ष 8336 नागरी ठेवी	19.67		1.08		1.08
	मुख्य शीर्ष 8338 स्थानिक निधीच्या ठेवी	89.04		4.89		4.89
	मुख्य शीर्ष 8342 इतर ठेवी	452.97		24.87		24.87
एकूण		5415.75		246.65	14.04	232.61

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

व्याजाचे प्रदान न केल्याच्या परिणामी महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट यामध्ये त्या प्रमाणात उनोक्ती (अंडरस्टेटमेंट) झाली.

4.2 निधी थेट राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना हस्तांतरित

भारत सरकार विविध योजना आणि कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना थेट भरीव निधी हस्तांतरित करते. हा निधी राज्याच्या अर्थसंकल्प/राज्य कोषागार प्रणालीद्वारे पाठविला जात नसल्याने राज्याच्या वित्तीय लेख्यामध्ये प्रतिबिंबित होत नाही आणि त्याप्रमाणात त्यामधून राज्याच्या जमा व खर्च तसेच इतर राजकोषीय घटक/मापदंड यांचे अनुमान काढता येत नाही.

1 एप्रिल 2014 पासून केंद्र पुरस्कृत योजना/अतिरिक्त केंद्रीय सहाय्य यांच्याशी संबंधित सर्व सहाय्य अंमलबजावणी अभिकरणांना न देता थेट राज्य शासनाकडे हस्तांतरित करण्याचा निर्णय केंद्र सरकारने घेतला.

2022-23 दरम्यान ₹ 13,075.13 कोटींचा केंद्रीय निधी राज्य शासनाच्या माध्यमातून पाठविण्याऐवजी थेट राज्य अंमलबजावणी यंत्रणांकडे वर्ग करण्यात आला. हे संबंधित योजनांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार होते.

हा वर्ग केलेला निधी वित्तीय लेख्यांच्या भाग II च्या परिशिष्ट VI मध्ये दर्शविला आहे. 2018-19 ते 2021-22 दरम्यान राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांकडे हस्तांतरण करण्याचा कल वाढला होता परंतु 2022-23 मध्ये त्यात किंचित घट झाली जे तक्ता 4.2 मध्ये तपशीलवार दिले आहे.

तक्ता 4.2: 2018-19 ते 2022-23 दरम्यान अंमलबजावणी अभिकरणांना थेट हस्तांतरित निधी

(₹ कोटीत)

	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना थेट हस्तांतरण	3004.46	7851.42	12599.90	14793.46	13075.13
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

वर्ष 2022-23 दरम्यान 36 केंद्रीय योजनेतर्गत ₹ 13,075.13 कोटींची केंद्रीय हिस्सा राज्याच्या एकत्रित निधीला डावलून थेट अंमलबजावणी अभिकरणांना हस्तांतरित करण्यात आला जे परिशिष्ट 4.1 मध्ये तपशीलवार दिले आहे.

पारदर्शकतेशी संबंधित मुद्दे.

4.3 उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यास विलंब

मुंबई वित्तीय नियम, 1959 मध्ये अशी तरतूद आहे की विशिष्ट कारणांसाठी वर्षभरात प्राप्त झालेल्या अनुदानासाठी विभागीय अधिकाऱ्यांनी अनुदान वितरित केलेल्या संस्थांकडून उपयोगिता प्रमाणपत्रे प्राप्त करावी आणि पडताळणीनंतर उपयोगिता प्रमाणपत्रे संबंधित लेखा कार्यालयांना म्हणजेच महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई, प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-II, महाराष्ट्र, नागपूर व अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांना मंजुरीच्या तारखेपासून, जर विनिर्दिष्ट केले नसेल, तर 12 महिन्यांच्या आत सादर करावे.

31 मार्च 2023 पर्यंत राज्य शासनाच्या 29 विभागांना वितरित करण्यात आलेल्या अनुदानाच्या संदर्भात नियत ₹ 25,759.38 कोटींची 9280 उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यात आली नव्हती. तथापि, प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांमध्ये घट होऊन ती 2021-22 मधील ₹ 37,931.83 कोटींच्या 15057 उपयोगिता प्रमाणपत्रांवरून 2022-23 मध्ये ₹ 25,759.38 कोटींची 9280 उपयोगिता प्रमाणपत्रे अशी झाली. 31 मार्च 2023 रोजीची ₹ 25,759.38 कोटींची प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रे ही राज्याचा एकूण खर्चाच्या (₹ 4,73,922.42 कोटी) 5.43 टक्के इतकी होती. उपयोगिता प्रमाणपत्र सादर करण्यास झालेल्या विलंबाची स्थिती आणि वर्ष-निहाय तपशील अनुक्रमे तक्ता 4.3 आणि 4.4 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 4.3 : वर्ष-निहाय उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यातील प्रलंबितता

(₹ कोटीत)

वर्ष*	प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांची संख्या	रक्कम
2021-22 पर्यंत	5514	17131.44
2022-23	3766	8627.94
एकूण	9280	25759.38

*नमूद केलेले वर्ष 'नियत वर्ष' याच्याशी संबंधित आहे, म्हणजेच रकमा आहरीत केल्यानंतर 12 महिने (2021- 22 आणि 2022-23 दरम्यान काढलेली देयके) ₹ 1,05,581.56 कोटी आणि प्राप्त उपयोगिता प्रमाणपत्रे ₹ 96,953.62 कोटींची भर पडली आहे
स्त्रोत: महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय यांनी संकलित केलेली माहिती

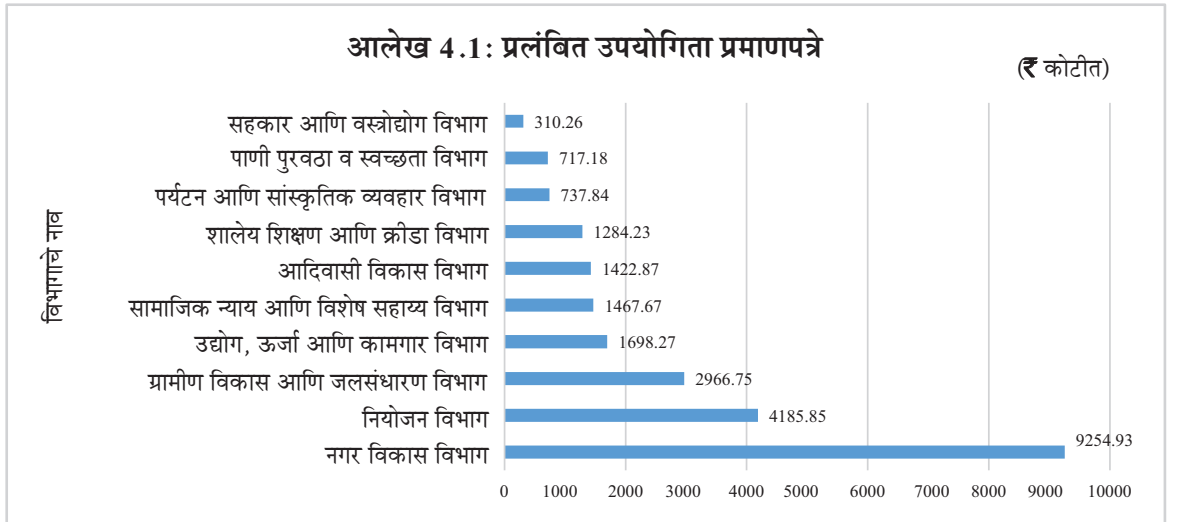
तक्ता 4.4: सादर करण्यासाठी प्रलंबित असलेल्या उपयोगिता प्रमाणपत्रांचे वर्ष-निहाय विभाजन

(₹ कोटीत)

वर्ष	उपयोगिता प्रमाणपत्रांची संख्या	रक्कम	टक्केवारी
2014 पर्यंत ¹	729	6432.56	24.97
2014-15	34	306.23	1.19
2015-16	16	262.80	1.02
2016-17	132	271.56	1.05
2017-18	291	396.28	1.54
2018-19	670	1157.05	4.49
2019-20	972	2126.68	8.26
2020-21	1230	2212.69	8.59
2021-22	1440	3965.59	15.39
2022-23	3766	8627.94	33.49
एकूण	9280	25759.38	100

स्त्रोत: महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय यांनी संकलित केलेली माहिती

वरील प्रकरणांतील उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न झाल्याने देण्यात आलेल्या अनुदानाच्या पूर्ण वापराची पडताळणी होऊ शकली नाही. उपयोगिता प्रमाणपत्रे प्रलंबित असूनही संस्थांना अनुदाने मंजूर केली गेली हे अनुदान मंजूर करण्यातील नियंत्रणाचा अभाव दर्शविते. म्हणून, शासनाने पुढील अनुदान वितरित करण्यापूर्वी वर्षभराहून अधिक काळ प्रलंबित असलेल्या अशा सर्व उपयोगिता प्रमाणपत्रांचा आढावा घेण्याची गरज आहे. प्रत्येक वर्षासाठी स्वतंत्रपणे प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांचा विभाग-निहाय तपशील परिशिष्ट 4.2 मध्ये तपशीलवार दर्शविला आहे.



(स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

¹ यामध्ये 2001-02 कालावधीतील 0.13 कोटींच्या सादरीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या एका उपयोगिता प्रमाणपत्राचा समावेश आहे

आलेख 4.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न केल्याची बहुसंख्य प्रकरणे नगरविकास विभाग (35.93 टक्के), नियोजन विभाग (16.25 टक्के) आणि ग्रामविकास आणि जलसंधारण विभाग (11.52 टक्के) यांच्याशी संबंधित आहेत. उपयोगिता प्रमाणपत्रांच्या अभावी वितरित केलेले पैसे ज्या हेतूने देण्यात आले होते, ते त्याच कामासाठी वापरण्यात आले आहेत, याचीही शाश्वती नाही.

4.3.1 अनुदानप्राप्त संस्थांची 'इतर' म्हणून नोंद

सहाय्यक अनुदान म्हणजे एक शासकीय संस्था/संस्था/व्यक्तीने दुसऱ्या शासकीय संस्था/संस्था/व्यक्तीला केलेली मदत, देणग्या किंवा अंशदान या स्वरूपातील प्रदाने.

वित्तीय लेख्यानुसार, गेल्या पाच वर्षांत (2018-19 ते 2022-23) राज्याच्या एकूण खर्चापैकी 38 ते 40 टक्के खर्च हे सहाय्यक अनुदान आहे. तसेच असे निदर्शनास आले की गेल्या पाच वर्षांत 50 टक्क्यांहून अधिक सहाय्यक अनुदान विविध संस्थांना वितरित करण्यात आले ज्यांना 'इतर' असे वर्गीकृत करण्यात आले जे **तक्ता 4.5** मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.5 : 2018-19 ते 2022-23 या दरम्यान 'इतर' यांना वितरित करण्यात आलेल्या सहाय्यक अनुदानाचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	एकूण खर्च	एकूण वितरित करण्यात आलेले सहाय्यक अनुदान	एकूण खर्चाच्या टक्केवारीत सहाय्यक अनुदान	'इतर' यांना वितरित सहाय्यक अनुदान	वितरित करण्यात आलेल्या एकूण सहाय्यक अनुदानाच्या टक्केवारीत 'इतर' यांना वितरित करण्यात आलेले सहाय्यक अनुदान
2018-19	303615.89	121017.33	39.86	72307.70	59.75
2019-20	338690.64	132235.02	39.04	77776.05	58.82
2020-21	342638.31	131439.43	38.36	68577.83	52.17
2021-22	398792.31	152336.85	38.20	84464.31	55.45
2022-23	473922.42	183125.48	38.64	97268.28	53.12

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

वित्तीय लेखे 2022-23 नुसार, सहाय्यक अनुदान (₹ 1,83,125.48 कोटी) हे राज्याच्या एकूण खर्चाच्या 38.64 टक्के (₹ 4,73,922.42 कोटी) इतके होते. एकूण ₹ 1,83,125.48 कोटीच्या सहाय्यक अनुदानापैकी ₹ 97,268.28 कोटी (53.12 टक्के) रक्कम ही 'इतर' म्हणून वर्गीकृत केलेल्या अनुदानित संस्थांना वितरित करण्यात आली. अनुदानित संस्थांच्या तपशीला अभावी लेख्यांच्या पारदर्शकतेवर आणि या सहाय्यक अनुदानाच्या बदल्यात उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याच्या संनियंत्रणावर विपरीत परिणाम होतो.

राज्य शासनाने अशा संस्थांना उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यावर संनियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि प्रत्येक संस्थेकडील थकित रकमेच्या पडताळणीसाठी सांकेतांक नेमून देण्याचे कार्यतंत्र निर्माण करणे आवश्यक आहे.

4.4 संक्षिप्त आकस्मिक देयके

महाराष्ट्र कोषागार नियमावलीच्या नियम 282 (2) नुसार, कोषागारातून तात्काळ वाटपाची गरज असल्याशिवाय निधी काढता येत नाही. महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968, सोबतच महाराष्ट्र शासन, वित्त विभाग विनियमन (फेब्रुवारी 2008) नुसार, आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांनी अंतिम खर्चाच्या समर्थनार्थ प्रमाणक असलेली प्रतिस्वाक्षरीत तपशीलवार आकस्मिक देयके ही संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत सादर करणे आवश्यक आहे आणि कोणत्याही परिस्थितीत, वित्त विभागाच्या संमतीने प्रशासकीय विभागाने परवानगी दिल्याखेरीज, अशी आगाऊ रक्कम काढल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत सादर करणे आवश्यक आहे.

वर्ष 2022-23 मध्ये काढलेल्या ₹ 525.37 कोटींच्या 1698 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांपैकी मार्च 2023 मध्ये ₹ 438.55 कोटींची (83 टक्के) 363 संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढण्यात आली. 31 मार्च 2023 पर्यंत ₹ 4,185.96 कोटींच्या एकूण 1837 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या संदर्भात प्रतिस्वाक्षरीत तपशीलवार आकस्मिक देयके

प्राप्त झाली नव्हती. मार्चमध्ये संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेल्या लक्षणीय रकमा हे दर्शविते की काढलेल्या रकमा ह्या प्रामुख्याने अर्थसंकल्पातील तरतुदी संपवण्यासाठी होत्या आणि अपुरे अर्थसंकल्पीय नियंत्रण दर्शविते. विभाग-निहाय तपशीलवार आकस्मिक देयकांची प्रलंबितता **परिशिष्ट 4.3** मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयकांचा वर्ष-निहाय तपशील **तक्ता 4.6** मध्ये दर्शविला आहे.

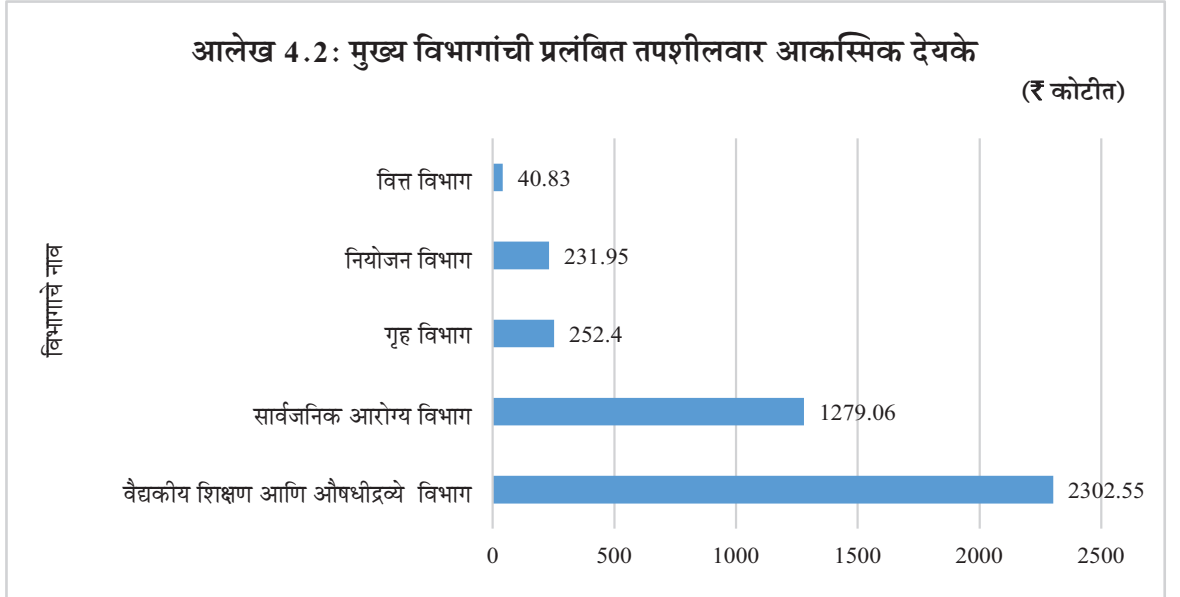
तक्ता 4.6 : प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल्यात प्रलंबित प्रतिस्वाक्षरीत तपशीलवार आकस्मिक देयकांची वर्ष-निहाय प्रगती

(₹ कोटीत)

वर्ष	काढलेली संक्षिप्त आकस्मिक देयके		प्राप्त झालेली तपशीलवार आकस्मिक देयके		31 मार्च 2023 पर्यंत प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयके	
	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
2020-21 पर्यंत	1295	3147.85	334	416.94	961	2730.91
2021-22	606	1168.65	317	188.76	289	979.89
2022-23	1698	525.37	1111	50.21	587	475.16
एकूण	3599	4841.87	1762	655.91	1837	4185.96

स्त्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय यांनी संकलित केलेली माहिती

पाच प्रमुख विभागांच्या संदर्भात प्रलंबित प्रतिस्वाक्षरीत तपशीलवार आकस्मिक देयकांची स्थिती **आलेख 4.2** मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.



(स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

आलेख 4.2 नुसार प्रलंबित आकस्मिक तपशीलवार देयकांपैकी 55.01 टक्के रक्कम वैद्यकीय शिक्षण व औषधीद्रव्ये विभागाशी (₹ 2,302.55 कोटी) आणि 30.56 टक्के सार्वजनिक आरोग्य विभागाशी (₹ 1,279.06 कोटी) संबंधित आहे.

तीन विभाग (म्हणजेच सार्वजनिक आरोग्य विभाग, नियोजन विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषधीद्रव्ये विभाग) यांनी संक्षिप्त आकस्मिक देयकांचा वापर करून औषधे, वैद्यकीय उपकरणे इत्यादींची, हाफकिन जैव - औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितच्या² माध्यमातून, नियमित खरेदीसाठी संपूर्ण वर्षभरात रकमा काढल्या. समायोजनासाठी

² सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी शासकीय विभाग, स्थानिक संस्था इत्यादींना आवश्यक असलेली औषधे, वैद्यकीय उपकरणे इत्यादी हाफकिन जैव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादित मध्ये स्थापन केलेल्या खरेदी कक्षाद्वारे खरेदी करण्याचे आदेश जारी (जुलै 2017) केले. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी विभाग यांना आर्थिक अधिकार देण्यात (मार्च 2018) आले. या विभागांचे संचालक आणि प्रादेशिक प्रमुख हाफकिन जैव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितच्या खरेदी कक्षाकडे आगाऊ म्हणून आकस्मिक देयकांवर निधी आहरीत करतील

प्रलंबित असलेल्या एकूण ₹ 3,671.23 कोटींच्या 952 प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या 87.70 टक्क्यांहून अधिक खरेदीसंदर्भातील संक्षिप्त आकस्मिक देयके वर्षअखेरीस असमायोजित राहिली.

संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेला निधी हा राज्याच्या एकत्रित निधीतील कार्यात्मक मुख्य शीर्षच्या समोर लेखांकीत केला जातो. जोपर्यंत प्रतिस्वाक्षरीत आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून दिलेल्या वेळेच्या मर्यादेत हिशोब निकाली निघत नाहीत, तोपर्यंत हा खर्च योग्य किंवा अंतिम म्हणता येणार नाही. तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर न करणे हे विभाग तसेच कोषागारे यांच्या संनियंत्रणातील कमतरता दर्शविते.

4.5 वैयक्तिक ठेव खाती

वैयक्तिक ठेव खाती, ज्याला स्वीय प्रपंजी लेखे असे देखील म्हणतात, ह्या कोषागारात ठेवलेल्या बँकिंग खात्याच्या स्वरूपात असतात. महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 चे नियम 494 व मुंबई वित्तीय नियम, 1959 चे नियम 12 अन्वये राज्याच्या महालेखाकारांशी सल्लामसलत करून शासनाच्या मान्यतेच्या आधारे कोषागार अधिकाऱ्यांकडे विशिष्ट कारणांसाठी वैयक्तिक ठेव खाते/स्वीय प्रपंजी लेखे उघडता येतात.

तसेच महाराष्ट्र कोषागार नियमाच्या नियम 495 नुसार एकत्रित निधीमधून निधी हस्तांतरित करून विशिष्ट कारणांसाठी वैयक्तिक ठेव खात्यात आवश्यक निधी ठेवण्याकरिता महाराष्ट्र शासनला प्राधिकृत केले आहे. एक वर्षापेक्षा जास्त काळ निष्क्रिय असलेली वैयक्तिक ठेव खाती बंद करण्यात यावीत आणि अशा खात्यांमध्ये जमा असलेली शिल्लक रक्कम एकतर वैयक्तिक ठेव खातेधारकाला द्यावी किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीत जमा करावी. ज्या प्रकरणांमध्ये वैयक्तिक ठेव खाती एकत्रित निधीत खर्ची (डेबिट) पडतात, अशा प्रकरणांमध्ये एकत्रित निधीतील संबंधित सेवा शीर्षाला शिल्लक रक्कम उणे खर्ची (मायनस डेबिट) करून आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस ती बंद करावी.

वैयक्तिक ठेव खाती ही वर्ष 2021-22 मधील 1652 वरून 2022-23 मध्ये 1482 अशी कमी झाली. 31 मार्च 2023 रोजी वैयक्तिक खात्यांमध्ये ₹ 11,254.38 कोटी शिल्लक होती जी राज्याच्या एकूण खर्चाच्या (₹ 4,73,922.42 कोटी) 2.37 टक्के इतकी होती. 2022-23 दरम्यान ₹ 26,263 कोटी रकमेची 176 वैयक्तिक ठेव खाती बंद झाली.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीतील वैयक्तिक ठेव खात्यांची स्थिती तक्ता 4.7 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.7: 2022-23 दरम्यान वैयक्तिक ठेव खात्यांची स्थिती

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक		वर्षभरात वाढ		वर्षभरात बंद		अखेरची शिल्लक	
	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
2018-19	2182	12229.30	10	22108.58	57	23384.35	2135	10953.53
2019-20	2135	10953.53	6	24135.37	57	24770.93	2084	10317.97
2020-21	2084	10317.90	0	16288.51	109	15800.66	1975	10805.82
2021-22	1975	10805.82	2	21065.32	325	21348.47	1652	10522.67
2022-23	1652	10522.67	6	26994.71	176	26263.00	1482	11254.38

स्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

वैयक्तिक ठेवींमध्ये निधी ठेवल्याने ना केवळ प्रत्यक्ष खर्च न करताच सेवा शीर्षाखाली नोंदवून फुगवला जातो, शिवाय परिणामी प्रत्यक्ष खर्चावरील कोषागाराचे नियंत्रण सुद्धा कमी होते. 2022-23 मध्ये राज्याच्या एकत्रित निधीतून ₹ 26,994.71 कोटी वैयक्तिक ठेव खात्यात वर्ग करण्यात आले. यामध्ये मार्च 2023 मध्ये हस्तांतरित करण्यात आलेल्या ₹ 2,820.28 कोटीपैकी ₹ 24.80 कोटी मार्च 2023 च्या शेवटच्या कामाच्या दिवशी हस्तांतरित करण्यात आले.

संबंधित वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या प्रशासकांबरोबर कोषागाराशी ताळमेळ करण्याच्या आवश्यकतेच्या अनुसार फक्त 46 वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या प्रशासकांनी (1482 पैकी) ताळमेळ केला आणि त्यांची शिल्लक प्रमाणित केली.

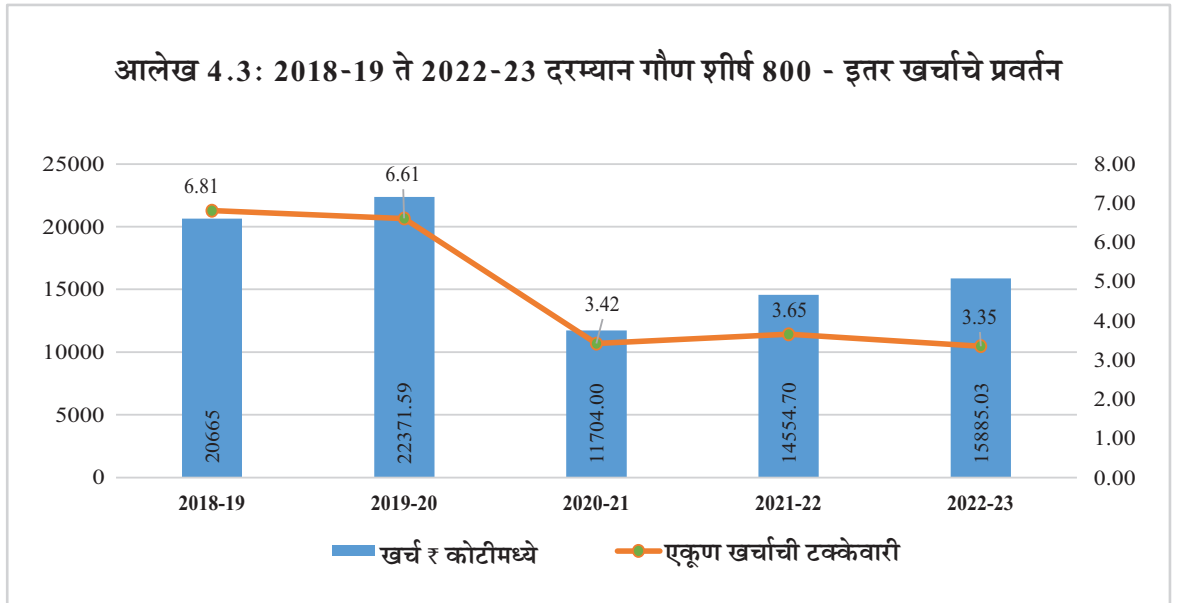
महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 असे नमूद करतो की ज्या योजना/प्रकल्पांसाठी लेखे उघडण्यात आले आहेत, त्याचे सविस्तर लेखे प्रशासक ठेवेल. तथापि, जर कोणतेही वैयक्तिक ठेव खाते एक वर्षाच्या कालावधीसाठी चालविले गेले नाही आणि अशा ठेव खात्यांची आवश्यकता संपली आहे असे मानण्याचे कारण असेल तर ते बंद केले जाईल. 31 मार्च 2023 रोजी ₹ 64.14 कोटी शिल्लक असलेल्या 155 चालकांची वैयक्तिक ठेव खाती एक वर्षापेक्षा जास्त काळ निष्क्रिय होती आणि ₹ 21.23 कोटी असलेले 109 चालकांची वैयक्तिक ठेव खाती तीन वर्षांहून अधिक काळ निष्क्रिय पडून होती.

4.6 गौण शीर्ष- 800 याचा अविवेकी वापर

‘इतर जमा/इतर खर्च’ संबंधित सर्वसमावेशक (ओम्नीबस) गौण शीर्ष 800 केवळ अशा प्रकरणांमध्येच वापरावयाचे असते जेव्हा लेख्यांमध्ये योग्य गौण शीर्षाची तरतूद केलेली नसते. गौण शीर्ष 800 अंतर्गत जमा व खर्चाच्या अविवेकी नोंदी केल्याने खात्यांमध्ये अपारदर्शकता येते.

2022-23 दरम्यान राज्य शासनाने ₹ 15,885.03 कोटींच्या खर्चाची 52 महसुली आणि भांडवली मुख्य शीर्षे जे एकूण महसुली व भांडवली खर्चाच्या (₹ 4,73,922.43 कोटी) 3.35 टक्के होते त्याचे 800-इतर खर्च या गौण शीर्षाखाली वर्गीकरण केले.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत एकूण खर्चाच्या टक्केवारीत गौण शीर्ष 800 - इतर खर्च याच्या वापराची व्याप्ती **आलेख 4.3** मध्ये दर्शविली आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

आलेख 4.3 वरून असे दिसून येते की, एकूण खर्चाचा भाग म्हणून गौण शीर्ष 800 - इतर खर्च याचा हिस्सा कमी झाला असून, त्याचा हिस्सा 2018-19 मधील 6.81 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 3.35 टक्के इतका कमी झाला आहे. दिलेल्या मुख्य शीर्षातील खर्चाचा बराचसा भाग गौण शीर्ष 800 - ‘इतर खर्च’ अंतर्गत वर्गीकृत केल्याची उदाहरणे **तक्का 4.8** मध्ये दिली आहेत.

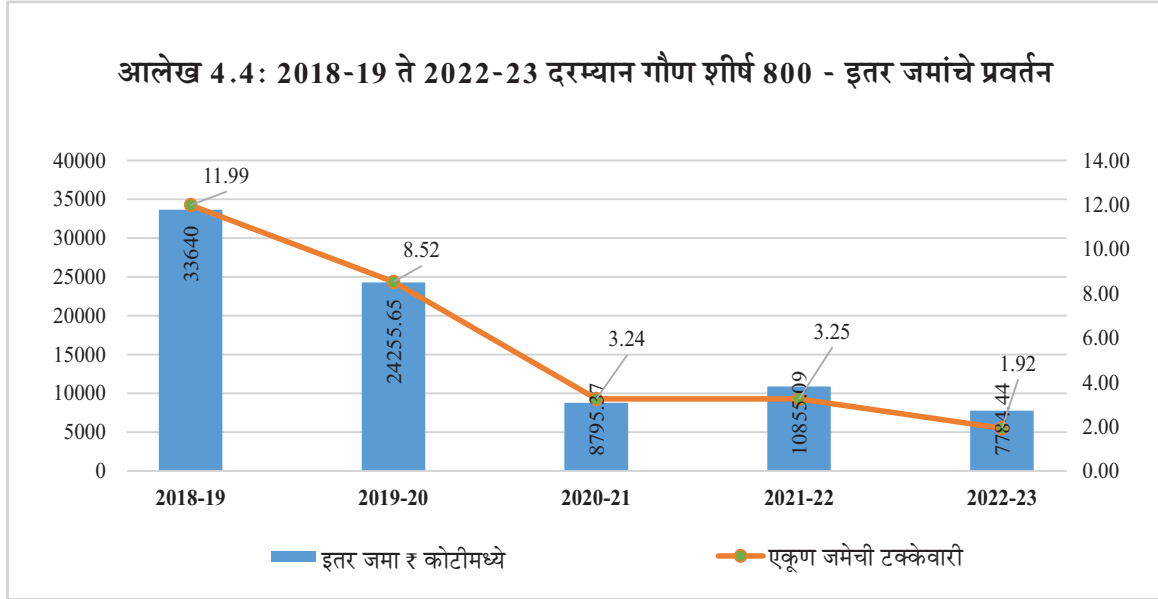
तक्ता 4.8: 2022-23 मध्ये गौण शीर्ष 800- इतर खर्च अंतर्गत नोंदविलेला लक्षणीय खर्च

(₹ कोटीत)

अ. क्र	मुख्य शीर्ष	तपशील	गौण शीर्ष 800 अंतर्गत खर्च	एकूण खर्च	टक्केवारी
1	4070	इतर प्रशासकीय सेवांवरील भांडवली खर्च	1373.60	1402.75	98
2	4055	पोलिसांवर भांडवली खर्च	260.60	557.20	47
3	2701	मोठे व मध्यम पाटबंधारे	617.93	1598.08	39
4	2216	गृहनिर्माण	1460.35	3784.31	39
5	2515	इतर ग्रामविकास कार्यक्रम	2012.96	8288.13	24
6	2210	वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य	3879.04	17339.72	22

स्त्रोत : वित्तीय लेखे 2022-23

त्याचप्रमाणे, 2022-23 दरम्यान राज्य शासनाने 64 मुख्य शीर्षांशी संबंधित एकूण महसुली जमाच्या 1.92 टक्के (₹ 4,06,320.55 कोटी) ₹ 7,784.44 कोटींच्या जमेचे वर्गीकरण '800-इतर जमा' अंतर्गत केले होते. 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत एकूण जमांच्या टक्केवारीत गौण शीर्ष 800- इतर जमा याच्या वापराची व्याप्ती **आलेख 4.4** मध्ये दर्शविली आहे.



(स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

आलेख 4.4 असे दर्शवितो की एकूण जमाचा भाग म्हणून गौण शीर्ष 800 - इतर जमा याचा हिस्सा कमी झाला आहे, त्याचा हिस्सा 2018-19 मधील 11.99 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 1.92 टक्के इतका कमी झाला होता. दिलेल्या मुख्य शीर्षातील जमांचा बराचसा भाग गौण शीर्ष 800 - 'इतर जमा' अंतर्गत वर्गीकृत केल्याची उदाहरणे **तक्ता 4.9** मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 4.9: 2022-23 दरम्यान बहुतांश जमा गौण शीर्ष 800 - इतर जमा अंतर्गत नोद केल्या.

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	मुख्य शीर्ष	तपशील	गौण शीर्ष 800 अंतर्गत जमा	एकूण जमा	टक्केवारी
1	0216	गृहनिर्माण	121.13	121.15	99.98
2	0217	नगरविकास	1645.57	1708.46	96.32
3	0435	इतर कृषी कार्यक्रम	14.02	14.94	93.84
4	0235	सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण	395.26	428.87	92.16
5	0425	सहकार	117.42	130.71	89.83
6	0250	इतर सामाजिक सेवा	149.99	183.94	81.54
7	0202	शिक्षण, क्रीडा, कला आणि संस्कृती	287.30	374.65	76.68
8	0071	निवृत्तीवेतन आणि इतर सेवानिवृत्ती लाभांसाठी अंशदान आणि वसुली	135.27	182.32	74.19
9	0029	जमीन महसूल	1779.64	2431.41	73.19
10	0070	इतर प्रशासकीय सेवा	545.47	850.37	64.15

स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

सर्वसमावेशक गौण शीर्ष 800 अंतर्गत मोठ्या रकमेचे वर्गीकरण आर्थिक अहवालातील पारदर्शकतेवर परिणाम करते आणि सर्वसमावेशक प्राधान्यक्रम आणि खर्चाच्या गुणवत्तेच्या योग्य विश्लेषणाचा विपर्यास होतो.

इतर जमा/इतर खर्चाशी संबंधित सर्वसमावेशक गौण शीर्ष 800 केवळ अशा प्रकरणांमध्ये वापरावे जेथे लेख्यांमध्ये मुख्य शीर्षांतर्गत योग्य त्या गौण शीर्षाची तरतूद केली नव्हती. त्याच मुख्य शीर्ष/इतर मुख्य शीर्ष अंतर्गत योग्य गौण शीर्ष उपलब्ध असतानाही गौण शीर्ष 800 अंतर्गत नोंद केल्यास त्याचा लेख्यांच्या पारदर्शकतेवर विपरीत परिणाम होतो. मुख्य शीर्ष व गौण शीर्षांच्या यादीमध्ये योग्य गौण शीर्ष उपलब्ध असूनही खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करून गौण शीर्ष 800 अंतर्गत नोंदी केल्याची काही उदाहरणे खाली दिली आहेत.

- मुख्य आणि गौण शीर्ष यांच्या यादीमधील मुख्य शीर्ष 3054- मार्ग व पूल अंतर्गत गौण शीर्ष-‘337- रस्ते कामे’ उपलब्ध असतानाही दोन प्रकरणांमध्ये ₹ 437 कोटी आणि ₹ 111.36 कोटीच्या रस्ते कामांशी संबंधित खर्च गौण शीर्ष 800 अंतर्गत नोंदविला.
- ग्रामविकास कार्यक्रमासाठी जिल्हा परिषदांना ₹ 2,000.00 कोटींच्या सहाय्यक अनुदानावरील खर्च मुख्य शीर्ष 2515- इतर ग्रामविकास कार्यक्रम अंतर्गत गौण शीर्ष 101- पंचायती राज ऐवजी गौण शीर्ष 800 मध्ये नोंदविण्यात आला.
- समाजकल्याण संस्थांना ₹ 205.43 कोटींचे अनुदान मुख्य शीर्ष 2235 सामाजिक सुरक्षा व कल्याण अंतर्गत गौण शीर्ष 107- स्वयंसेवी संस्थांना साहाय्य ऐवजी गौण शीर्ष 800 मध्ये नोंदविण्यात आले.
- स्वयंसेवी संस्थांना ₹ 102.45 कोटींचे सहाय्यक अनुदान (विशेष केंद्रीय कार्यक्रम) मुख्य शीर्ष 2235 सामाजिक सुरक्षा व कल्याण अंतर्गत गौण शीर्ष 794- आदिवासी उपयोजनेसाठी विशेष केंद्रीय सहाय्य ऐवजी गौण शीर्ष 800 मध्ये नोंदविण्यात आले.
- मुख्य शीर्ष 4055-पोलिसांवरील भांडवली खर्च अंतर्गत सीसीटीव्ही निगराणी यंत्रणा बसवण्यासाठी ₹ 243.69 कोटींचा खर्च गौण शीर्ष -207 राज्य पोलीस ऐवजी गौण शीर्ष 800 अंतर्गत नोंदविण्यात आला.
- शिक्षण उपकरापोटी प्राप्त झालेल्या ₹ 131 कोटींची रक्कम मुख्य शीर्ष 0045- वस्तू व सेवांवरील इतर कर व शुल्क अंतर्गत गौण शीर्ष 108 - शिक्षण उपकर ऐवजी गौण शीर्ष 800 मध्ये चुकीचे वर्गीकरण केले.

मोजमापाशी संबंधित मुद्दे.

4.7 मुख्य शीर्ष निलंबन व कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण खालील थकित शिल्लक

शासनाचे लेखे रोख तत्त्वावर ठेवले जातात. कोषागारे/अधिदान व लेखा कार्यालये यांनी समायोजनचे (सेटलमेंट) विवरणपत्र सादर न करणे, रिझर्व्ह बँकेकडून समाशोधन जापन (क्लिअरन्स मेमो) प्राप्त न होणे, प्रमाणके प्राप्त न होणे इत्यादी माहितीच्या अभावामुळे लेख्यांमध्ये अंतिम नोंद केली जाऊ शकत नाही असे जमा आणि प्रदानांचे व्यवहार प्रतिबिंबित करण्यासाठी शासकीय लेख्यांमध्ये “निलंबन शीर्ष” म्हणून ओळखले जाणारे काही मध्यस्थ/समायोजित लेखा शीर्ष उघडले जातात. हे व्यवहार अंतिमतः त्यांच्या संबंधित लेखा शीर्षांमध्ये नोंदवले गेल्यानंतर या मुख्य शीर्षांतर्गत व्यवहार उणे खर्ची (मायनस डेबिट) किंवा उणे जमा (मायनस क्रेडीट) याद्वारे समायोजित केली जातात. जर ह्या रकमा समायोजित केल्या नाही तर निलंबन शीर्षांतर्गत शिल्लक रकमांचा संचय होईल आणि शासकीय जमा आणि खर्च अचूकपणे प्रतिबिंबित होणार नाहीत. निलंबन व वित्तप्रेषण शीर्षांतर्गत शिल्लक **तक्ता 4.10** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.10: निलंबन व वित्तप्रेषण शीर्षा अंतर्गत शिल्लक

(₹ कोटीत)

गौण शीर्ष	2020-21		2021-22		2022-23	
मुख्य शीर्ष 8658 - निलंबन	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)
101 - अधिदान व लेखा कार्यालय निलंबन	169.66	21.13	142.67	29.06	153.27	10.49
निव्वळ	खर्ची 148.53		खर्ची 113.61		खर्ची 142.78	
102 - निलंबन लेखे- नागरी	34.18	4.31	4.26	5.14	34.50	33.08
निव्वळ	खर्ची 29.87		जमा (-) 0.88		खर्ची 1.42	
107 - रोख रकमा समायोजन निलंबन लेखे	18.30	0.49	18.30	0.49	17.16	0.49
निव्वळ	खर्ची 17.81		खर्ची 17.81		खर्ची 16.67	
109 - रिझर्व्ह बँक निलंबन (मुख्यालय)	(-)1.43	3.08	5.86	14.48	0.61	18.75
निव्वळ	खर्ची 4.51		जमा (-) 8.62		जमा 18.14	
110 - रिझर्व्ह बँक निलंबन- सीएओ	440.00	371.42	43.71	3.03	381.95	376.14
निव्वळ	खर्ची 68.58		खर्ची 40.68		खर्ची 5.81	
112 - स्रोतावर कर कपात निलंबन	(-) 18.33	146.43	0	180.41	653.76	827.88
निव्वळ	164.76		जमा (-) 180.41		जमा 174.12	
मुख्य शीर्ष 8782-रोख रक्कम वित्तप्रेषण						
102 - सार्वजनिक बांधकाम वित्तप्रेषणे	184501.22	186208.92	226577.76	227677.03	234775.23	236342.95
निव्वळ	जमा 1707.70		जमा 1099.27		जमा 1567.72	
103 - वने वित्तप्रेषणे	16394.16	16429.55	1935760.02	1940625.01	16394.16	16498.86
निव्वळ	जमा 35.39		जमा 48.65		जमा 104.70	

स्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

वित्तीय लेखे शीर्षांतर्गत निव्वळ शिल्लक प्रतिबिंबित होते. थकित डेबिट आणि क्रेडिट स्वतंत्रपणे एकत्रित करून थकित शिल्लक काढली जाते.

4.7.1 कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण शीर्षांतर्गत प्रतिकूल (अॅडव्हर्स) शिल्लक

प्रतिकूल शिल्लक म्हणजे जिथे उणे (निगेटिव) शिल्लक असून नये त्या लेख्यांच्या शीर्षाखाली दिसणारी उणे शिल्लक. उदाहरणार्थ, कोणत्याही कर्जाच्या किंवा अग्रिमांच्या लेख्यांच्या शीर्षासमोरील उणे शिल्लक ही मूळ अग्रिम रकमेपेक्षा जास्त परतफेड केल्याचे दर्शवते.

31 मार्च 2023 पर्यंत प्रतिकूल शिल्लक रकमेची सहा प्रकरणे होती. यामध्ये राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (मुख्य शीर्ष 6003) - ₹ 76.11 कोटी, शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृतीसाठी कर्ज (मुख्य शीर्ष 6202) - ₹ 1.76 कोटी, पीक संवर्धनासाठी कर्ज (मुख्य शीर्ष 6401) - ₹ 0.77 कोटी, पशुसंवर्धनासाठी कर्ज (मुख्य शीर्ष 6403) - ₹ 9.55 कोटी, इतर कृषी कार्यक्रमांसाठी कर्ज (मुख्य शीर्ष 6435) - ₹ 0.02 कोटी आणि शासकीय कर्मचाऱ्यांना कर्जे इत्यादी (मुख्य शीर्ष 7610) ₹ 1.40 कोटी. ह्या प्रतिकूल शिल्लकी चुकीच्या वर्गीकरणामुळे होत्या, ज्यांचे पुनरावलोकन/सुधार सुरू आहे.

4.8 विभागीय आकडेवारीचा ताळमेळ न घालणे

महसूल/खर्चावर प्रभावी अर्थसंकल्पीय नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि लेख्यांमध्ये अचूकता सुनिश्चित करण्यासाठी, सर्व नियंत्रक अधिकाऱ्यांनी, यथास्थिती, महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई किंवा प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-II, महाराष्ट्र, नागपूर किंवा अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांच्या कार्यालयांनी नोंदवलेल्या आकडेवारीशी शासनाच्या जमा आणि खर्चाचा ताळमेळ घालणे आवश्यक आहे.

वर्ष 2022-23 या वर्षात, शासनाच्या एकूण खर्चाच्या (₹ 4,30,462.95 कोटी) तुलनेत समयोचित ताळमेळ आणि खातेबदल नोंद (ट्रान्सफर एंट्री) याद्वारे समायोजित केलेले खर्च वगळून असे ताळमेळ हे फक्त ₹ 3,69,338.95 कोटी खर्चाचे (85.80 टक्के) पूर्ण केले गेले होते.

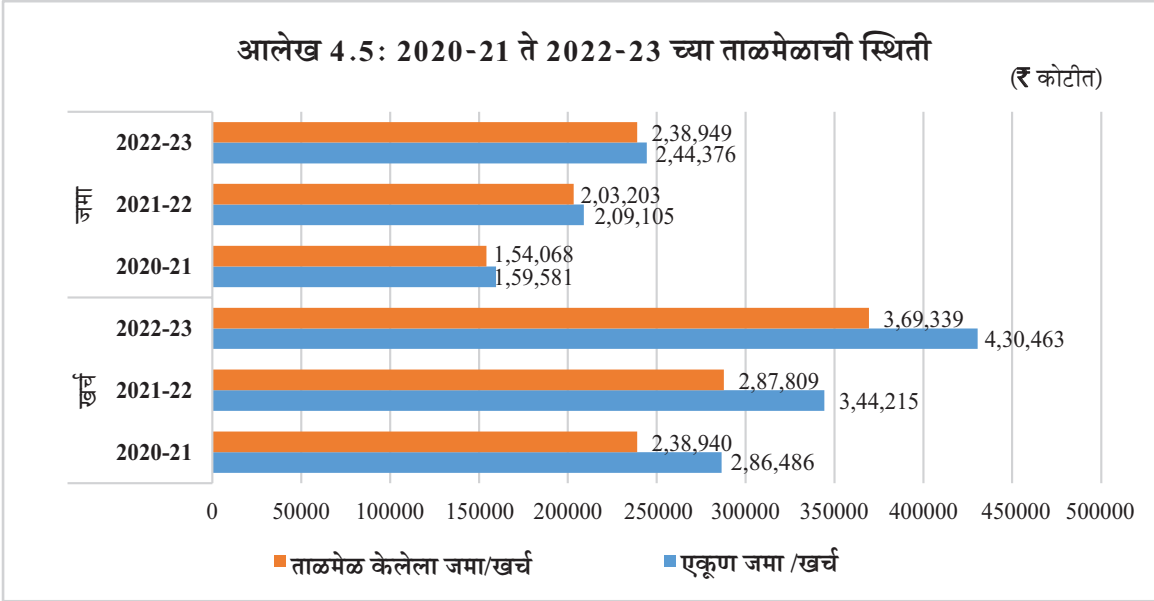
नियंत्रक अधिकाऱ्यांची संख्या आणि गेल्या तीन वर्षांतील खर्चाच्या ताळमेळेची व्याप्ती/प्रमाण यासंबंधीचा तपशील तक्ता 4.11 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 4.11: खर्चाच्या आकडेवारीच्या ताळमेळाची स्थिती

वर्ष	नियंत्रण अधिकारी/आहरण व संवितरण अधिकारी			
	एकूण संख्या	संपूर्ण ताळमेळ	अंशिक ताळमेळ	ताळमेळ मुळीच केला नाही
2020-21	7075	6393	281	401
2021-22	7040	6572	233	235
2022-23	7065	6642	273	150

स्रोत : महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय यांनी संकलित केलेली माहिती

समयोचित समायोजन आणि खातेबदल नोंद वगळून शासनाच्या एकूण जमांच्या (₹ 2,44,376.05 कोटी) तुलनेत ₹ 2,38,948.60 कोटींच्या (97.78 टक्के) जमांचे ताळमेळ पूर्ण झाले होते. 2020-21 ते 2022-23 या कालावधीतील ताळमेळाची स्थिती आलेख 4.5 मध्ये दर्शविली आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

4.9 रोख शिल्लकचे ताळमेळ

महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्या लेखापुस्तके (बुक ऑफ अकाऊंट) नुसार राज्याची रोख शिल्लक आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रतिवेदित केलेली रोख शिल्लक यात कोणताही फरक नसावा. 2022-23 या वर्षाच्या लेख्यानुसार व भारतीय रिझर्व्ह बँकेनुसार रोख शिल्लकीमध्ये या वर्षात 31 मार्च 2023 रोजी ताळमेळ न केलेला फरक दर्शवितो जो तक्ता 4.12 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 4.12: रोख शिल्लक रकमेचा ताळमेळ न केलेला फरक

(₹ कोटीत)

महालेखाकारांच्या लेखापुस्तकानुसार	भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रतिवेदित केल्यानुसार	फरक
12,637.29 (जमा)	13,006.65 (खर्ची)	369.36 (खर्ची)

स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

30 जून 2023 पर्यंत ताळमेळ न केलेला फरक ₹ 50.70 कोटी खर्ची (निव्वळ) पर्यंत कमी करण्यात आला होता.

प्रकटनाशी (डिसक्लोजर) संबंधित मुद्दे.

4.10 लेखांकन मानकांचे अनुपालन

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 150 नुसार भारताचे राष्ट्रपती भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार केंद्र आणि राज्यांच्या लेख्यांचे नमूना (फॉर्म) विहित करू शकतात. याशिवाय, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी 2002 मध्ये उत्तरदायित्व कार्यतंत्र वाढविण्यासाठी शासकीय लेखांकन आणि वित्तीय प्रतिवेदन मानके तयार करण्याकरिता शासकीय लेखांकन मानके सल्लागार मंडळ स्थापित केले. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार भारताच्या राष्ट्रपतींनी आतापर्यंत तीन भारतीय शासकीय लेखांकन मानके अधिसूचित केली आहेत.

भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाने जारी केलेल्या त्यांच्या अधिसूचनेनंतर खालील तीन भारतीय शासकीय लेखांकन मानके प्रभावी तारखेपासून अनिवार्य झाली.

1. शासनाने दिलेली हमी - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 1
2. सहाय्यक अनुदानाचे लेखांकन व वर्गीकरण - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 2
3. शासनाने दिलेली कर्जे आणि अग्रिमे - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 3

राज्य शासनाकडून संपूर्ण माहिती प्राप्त न झाल्यामुळे भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांच्या प्रकटन आवश्यकतांचे कोणत्या मर्यादेपर्यंत पालन केले गेले नाही ते तक्ता 4.13 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.13: लेखांकन मानकांचे अनुपालन

अ.क्र	लेखांकन मानके	भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांचे सार	राज्य शासनाकडून अनुपालन	कमतरतेचा परिणाम
1.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक-2: सहाय्यक अनुदानाचे लेखांकन आणि वर्गीकरण	सहाय्यक अनुदानाचा अंतिम वापर काहीही असो, अनुदानकर्त्याच्या लेखात महसुली खर्च म्हणून आणि अनुदानग्राहीच्या लेखात महसुली जमा म्हणून वर्गीकरण केले जाईल.	अंशतः पालन केले	संस्थांना देण्यात आलेल्या ₹ 3440.70 कोटीच्या सहाय्यक अनुदानाचे वर्गीकरण महसुली शीर्षावधी भांडवली शीर्षावधी करण्यात आले. पालन न केल्याने महसुली तूटीमध्ये त्या प्रमाणात ऊनोक्ती झाली.
2.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक -3: शासनाने दिलेली कर्जे आणि अग्रिमे	हे मानक संपूर्ण, अचूक आणि एकसमान लेखांकन पद्धती सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने आपल्या वित्तीय विवरणपत्रांमध्ये दर्शविलेल्या कर्जे आणि अग्रिमांच्या संदर्भात मान्यता, मोजमाप, मूल्यांकन आणि अहवाल देण्याशी संबंधित आहे	अंशतः पालन (वित्तीय लेखे विवरणपत्र 7 आणि 18)	कर्जदार गटातील थकबाकीची परतफेड, कायमस्वरूपी कर्जे, थकबाकीतील व्याज प्रदाने जर काही असेल याची माहिती शासनाने सादर केली नाही. व्याज/मुद्दल न भरल्यास महसुली व राजकोषीय तूटीवर परिणाम होऊ शकतो.

4.11 स्वायत्त संस्थांचे लेखे/पृथक लेखापरीक्षा अहवाल सादर करणे

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, शक्ति व सेवा) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 (3) नुसार, राज्यपाल/प्रशासक हे सार्वजनिक हितासाठी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना विनंती करू शकतात की, यथास्थिती, राज्याच्या किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या विधिमंडळाने कायद्याने स्थापन केलेल्या महामंडळाच्या लेखांचे लेखापरीक्षण करावे आणि जर अशी विनंती प्राप्त झाली तर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक अशा महामंडळाच्या लेखांचे लेखापरीक्षण करतील आणि अशा लेखापरीक्षणाच्या हेतूसाठी, अशा महामंडळांची पुस्तके आणि लेखे बघण्याचा अधिकार असेल.

कलम 19 व्यतिरिक्त, जेथे कोणत्याही कायद्याने किंवा त्याअंतर्गत कोणत्या संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या लेखांचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपवले गेले नाही, तर यथास्थिती, राष्ट्रपती, किंवा एखाद्या राज्याचे राज्यपाल किंवा विधानसभा असलेल्या केंद्रशासित प्रदेशाचे प्रशासक यांनी तशी विनंती केल्यास, अशा संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या लेखांचे लेखापरीक्षण त्यांच्या आणि संबंधित शासन यांच्यामध्ये मान्य होईल अशा अटी व शर्तीवर करणे आणि अशा लेखापरीक्षणाच्या हेतूने, त्या संस्थेची किंवा प्राधिकरणाची पुस्तके आणि लेखे बघण्याचा अधिकार असेल (कलम 20).

वरील स्वायत्त संस्था आणि प्राधिकरणांच्या बाबतीत जर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक हे एकमेव लेखापरीक्षक आहेत तर लेखापरीक्षा प्रमाणपत्र जारी केले जाते. अशाप्रकारे, या संस्था आणि प्राधिकरण यांनी त्यांचे वार्षिक लेखे तयार करणे आणि लेखापरीक्षणासाठी महालेखाकार (लेखापरीक्षा) यांच्याकडे सादर करणे आवश्यक आहे. लेखापरीक्षण प्रमाणपत्राव्यतिरिक्त, आर्थिक लेखापरीक्षण पूर्ण झाल्यानंतर, लेखापरीक्षा कार्यालय पृथक लेखापरीक्षा अहवाल जारी करते जो लेखांवरील लेखापरीक्षण प्रमाणपत्राचा भाग आहे. हे पृथक लेखापरीक्षा अहवाल राज्य विधिमंडळासमोर ठेवण्यात येतात.

महाराष्ट्र शासनाने पर्यावरण, गृहनिर्माण, उद्योग, पाटबंधारे, नगरविकास, पाणीपुरवठा व स्वच्छता या क्षेत्रात स्वायत्त संस्था स्थापित केल्या आहेत. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, शक्ति व सेवा) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 आणि 20 अन्वये राज्यातील 27 स्वायत्त संस्थांच्या लेखांचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपविण्यात आले आहे. लेखापरीक्षण सोपविणे, लेखापरीक्षणासाठी लेखे सादर करणे, पृथक लेखापरीक्षा अहवाल जारी करणे आणि स्वायत्त संस्थांद्वारे विधिमंडळात तो सादर करणे यांची स्थिती परिशिष्ट 4.4 मध्ये दर्शविली आहे.

जून 2023 मध्ये नियत असलेले 2022-23 या वर्षाचे लेखे एकाही स्वायत्त संस्थेकडून प्राप्त झाले नाही. स्वायत्त संस्थांच्या लेखांची प्रलंबितता तक्ता 4.14 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.14: संस्था किंवा प्राधिकरणांच्या लेखांची प्रलंबितता

अ. क्र	संस्थेचे किंवा प्राधिकरणाचे नाव	लेखे केव्हापासून प्रलंबित	2022-23 पर्यंत प्रलंबित असलेल्या लेखांची संख्या
1	महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण	2022-23	1
2	महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ	2021-22	2
3	महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण	2022-23	1
4	महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग	2022-23	1
5	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, मुंबई	2022-23	1
6	महाराष्ट्र सागरी मंडळ, मुंबई	2021-22	2
7	राजीव गांधी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आयोग	2022-23	1
8	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई	2022-23	1
9	महाराष्ट्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, मुंबई	2022-23	1
10	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई	2022-23	1
11	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, मुंबई	2022-23	1
12	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, जळगाव	2020-21	3
13	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ	2020-21	3
14	गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, औरंगाबाद	2020-21	3
15	प्रतिपूरक वनीकरण निधी व्यवस्थापन आणि नियोजन प्राधिकरण (कॅम्पा)	2021-22	2
16	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे	2020-21	3
17	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ, ठाणे	2021-22	2
18	महाराष्ट्र राज्य मानवाधिकार आयोग	2021-22	2
19	महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ, औरंगाबाद	2019-20	4
20	महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरण, मुंबई	2017-18	6
21	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई	2019-20	4
22	महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरण	2022-23	1
23	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग	2018-19	5
24	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण पुणे व पिंपरी चिंचवड परिसर, पुणे	2021-22	2
25	महाराष्ट्र राज्य अल्पसंख्यांक आयोग	2016-17	7
26	शुल्क नियामक प्राधिकरण	2021-22	2
27	प्रवेश नियामक प्राधिकरण	2019-20	4

स्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई व महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

हिशेब सादर करण्यास आणि ते विधिमंडळात सादर करण्यास झालेल्या प्रचंड विलंबाच्या परिणामी ज्या संस्थांमध्ये शासकीय गुंतवणूक केली गेली त्या संस्थांच्या कामकाजाची विधिमंडळाने छाननी करण्यास विलंब झाला.

4.12 विभागीय वाणिज्यिक उपक्रम/महामंडळे/कंपन्या

वाणिज्यिक आणि अर्ध-वाणिज्यिक स्वरूपाचे उपक्रम राबविणाऱ्या काही शासकीय विभागांच्या विभागीय उपक्रमांनी वार्षिक विहित नमुन्यात आर्थिक कामकाजाचे परिणाम दर्शवून प्रपत्र (प्रोफॉर्मा) लेखे तयार करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून शासन त्यांच्या कामाचे मूल्यमापन करू शकेल. विभागीय व्यवस्थापित वाणिज्यिक आणि अर्ध-वाणिज्यिक उपक्रमांचे अंतिम झालेले लेखे त्यांचे एकूण आर्थिक आरोग्य आणि कार्यक्षमता दर्शवितात. लेखे वेळेत अंतिम न झाल्यास शासनाची गुंतवणूक लेखापरीक्षण/राज्य विधिमंडळाच्या तपासणीच्या बाहेर राहते. परिणामी, उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सुधारात्मक उपाययोजना वेळीच केल्या जाऊ शकत नाहीत. शिवाय या दिरंगाईमुळे यंत्रणात फसवणूक आणि जनतेच्या पैशाची गळती होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो.

शासकीय विभागप्रमुखांनी हे सुनिश्चित करावे की उपक्रमांनी असे लेखे तयार केले पाहिजेत आणि ते विशिष्ट मुदतीत लेखापरीक्षणासाठी महाराष्ट्राच्या प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II यांच्याकडे सादर करावेत. मार्च 2023 पर्यंत असे 44 उपक्रम होते, त्यापैकी कोणीही 2021-22 आणि 2022-23 चे लेखे तयार केले नव्हते. दूध वाहतूक योजना, मुंबई, वरळी 2008-09 पासून बंद आहे. विभाग-निहाय प्रपत्रे लेखे तयार करण्यातील प्रलंबितता आणि शासनाने केलेल्या गुंतवणुकीची स्थिती परिशिष्ट 4.5 मध्ये दिलेली आहे.

4.13 संस्था व प्राधिकरण यांना दिलेल्या अनुदानाचा/कर्जाचा तपशील सादर न करणे

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, शक्ति व सेवा) अधिनियम, 1971 च्या कलम 14 अन्वये जेव्हा कोणत्याही संस्थेला किंवा प्राधिकरणाला राज्याच्या एकत्रित निधीतून अनुदान किंवा कर्जाद्वारे मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा केला जातो तेव्हा भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक, यथास्थिती, संस्थेला किंवा प्राधिकरणाला लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्यातील तरतुदींच्या अधीन राहून, त्या संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या अशा सर्व जमा आणि खर्चाचे लेखापरीक्षण करतील आणि त्यांनी लेखापरीक्षण केलेल्या जमा आणि खर्चाचा अहवाल देतील. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, शक्ति व सेवा) अधिनियम, 1971 च्या कलम 15 अन्वये, जेथे कोणत्याही विशिष्ट हेतूसाठी कोणतेही अनुदान किंवा कर्ज दिले जाते, तेव्हा भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक त्या प्रक्रियेची छाननी करतील ज्याद्वारे मंजूरी देणारे प्राधिकरण यांनी काही अटींची पूर्तता केल्याची खात्री करतील.

वरील कलमांतर्गत कोणत्या संस्था/निगम/प्राधिकरण यांचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी तादात्म्य (आयडेंटिफाय) होण्यासाठी ज्या संस्थांना ₹ 25 लाख किंवा त्यापेक्षा अधिक आर्थिक मदत देण्यात आली, कोणत्या हेतूने मदत देण्यात आली व संस्थांचा एकूण खर्च किती याची माहिती शासकीय विभागप्रमुखांनी दरवर्षी लेखापरीक्षणास सादर करणे आवश्यक आहे. वर्षभरात संस्थांना देण्यात आलेल्या अशा मदतीचा तपशील शासकीय विभागांकडून (ऑक्टोबर 2023) प्रतीक्षेत होता.

ऑक्टोबर 2023 पर्यंत 11946 वार्षिक लेख्यासंदर्भात 2022-23 पर्यंत नियत असलेल्या वार्षिक लेख्यांची वर्ष-निहाय प्रलंबितता तक्ता 4.15 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.15 : संस्थांकडून नियत वार्षिक लेख्यांची वर्ष-निहाय प्रलंबितता

प्रलंबितता वर्षांच्या संख्येत	लेख्यांची संख्या
0-1	2794
1-3	2899
3-5	1755
5-7	939
7-9	536
9 आणि त्यापेक्षा जास्त	3023
एकूण	11946

स्त्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई व महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग यांच्याकडून आर्थिक मदत घेणाऱ्या संस्थांशी संबंधित लेखे सादर करण्याची प्रकरणे मुख्यतः प्रलंबित आहेत.

विविध संस्थांना देण्यात येणारे अनुदान व कर्जाबाबत माहिती सादर न करणे व त्यांनी लेखे सादर न केल्याने निधीचा गैरवापर होण्याचा धोका वाढतो व त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी शासनाच्या निदर्शनास आणून दिले जात आहे.

4.14 कालबद्धता आणि लेखांची गुणवत्ता

34 कोषागारे व एक आभासी कोषागार (लेखा ई-पावती), 176 वन विभाग, 165 सार्वजनिक बांधकाम विभाग, 181 पाटबंधारे विभाग, एक अधिदान व लेखा कार्यालय व भारतीय रिझर्व बँकेच्या सल्ल्यावरून राज्य शासनाचा हिशेब महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) संकलित करतात. 2022-23 दरम्यान मासिक नागरी लेखांमध्ये एकही लेखे वगळण्यात आलेले नाहीत.

4.15 गैरव्यवहार, तोटा, चोऱ्या इ.

मुंबई आर्थिक नियम, 1959 मध्ये अशी तरतूद आहे की, कोषागार किंवा इतर कोणत्याही कार्यालय/विभागात अफरातफर, फसवणुकीने रक्कम काढणे/प्रदान किंवा अन्यथा आढळल्यास त्याची माहिती संबंधित कार्यालयाने तात्काळ पुढील उच्च प्राधिकार्यास तसेच प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांना द्यावी.

राज्य शासनाने मार्च 2023 पर्यंत ₹ 2023.80 लाखांचे अफरातफर, गैरव्यवहार आदींच्या 242 प्रकरणांची नोंद केली असून त्यावर अंतिम कार्यवाही प्रलंबित आहे. सर्व 242 प्रकरणांमध्ये प्रथम माहिती अहवाल दाखल करण्यात आला. प्रलंबित प्रकरणांची वर्ष-निहाय रूपरेषा आणि या घटनांमधून समोर आलेल्या प्रत्येक प्रवर्गातील प्रलंबित प्रकरणांची संख्या परिशिष्ट 4.6 आणि परिशिष्ट 4.7 मध्ये सारांशित केली आहे.

पुढील विश्लेषणात कोणत्या कारणामुळे प्रकरणे प्रलंबित होती आणि तक्ता 4.16 मध्ये सूचीबद्ध केलेल्या विविध श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकते हे दर्शविते.

तक्ता 4.16 : गैरव्यवहार, तोटा, चोरी इ. प्रलंबित प्रकरणांची कारणे

(₹ कोटीत)

अ.क्र	विलंब/प्रलंबित प्रकरणांची कारणे	प्रकरणांची संख्या	रक्कम
1	विभागीय कारवाईच्या प्रतीक्षेत	24	89.21
2	विभागीय कार्यवाही सुरु	96	855.14
3	निर्लेखित करण्यासाठीच्या आदेशाच्या प्रतीक्षेत	40	52.23
4	न्यायालयीन कार्यवाहीमुळे प्रलंबित	79	1026.35
5	इतर कारणांमुळे प्रलंबित	3	0.87
	एकूण	242	2023.80

स्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई, महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर व अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

4.16 राज्य वित्त लेखापरीक्षा अहवालावर पाठपुरावा

वर्ष 2008-09 पासूनचा राज्य वित्त लेखापरीक्षा अहवाल विधिमंडळात सादर केला जात आहे. राज्य लोकलेखा समितीने राज्य वित्त लेखा परीक्षा अहवाल 2016-17 च्या प्रकरण I वर चर्चा (मे 2019) करून 37 शिफारशी केल्या (लोकलेखा समिती अहवाल क्रमांक 68) 19 शिफारशींवरील कृती अहवाल प्राप्त झाले. या शिफारशींच्या अंमलबजावणीद्वारे दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेल्या त्रुटी वर्षानुवर्षे कायम आहेत आणि आमच्या अहवालात नोंदविल्या जात असल्याचे आमच्या निदर्शनास आले आहे.

4.17 निष्कर्ष

- प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांची रक्कम 2021-22 मध्ये ₹ 37,931.83 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 25,759.38 कोटींपर्यंत कमी झाली आहे. उपयोगिता प्रमाणपत्र सादर करण्यात दिरंगाई केल्याच्या परिणामी ना केवळ इच्छित हेतूसाठी देण्यात आलेल्या अनुदानाच्या वापराबाबत खात्रीचा अभाव होतो, परंतु विभागांकडून अनुदानग्राहिंना देण्यात येणाऱ्या अनुदानाच्या वापरावरील संनियंत्रणात देखील कमतरता होते.
- 2022-23 दरम्यान 1698 संक्षिप्त आकस्मिक देयकाद्वारे काढलेल्या ₹ 525.37 कोटींपैकी मार्च 2023 मध्ये ₹ 438.55 कोटी (83 टक्के) किंमतीची 363 संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढली गेली. मार्चमध्ये आकस्मिक संक्षिप्त देयकांच्या माध्यमातून काढलेली लक्षणीय रक्कम हे दर्शविते की हे आहरण प्रामुख्याने अर्थसंकल्पातील तरतुदी खर्ची करण्यासाठी होते आणि आपर्याप्त अर्थसंकल्पीय नियंत्रण दर्शविते.
- स्वायत्त संस्था/वाणिज्यिक उपक्रमांद्वारे हिशेब सादर करण्यास/अंतिम करण्यास विलंब झाला ज्यामुळे उत्तरदायित्व कमी होते आणि लेखे तयार करण्याचा हेतू नष्ट होतो.

4.18 शिफारशी

- (i) शासनाने सुनिश्चित करावे की विशिष्ट कारणांसाठी देण्यात येणाऱ्या अनुदानासंदर्भात विभागांकडून उपयोगिता प्रमाणपत्र वेळेत सादर होतील.
- (ii) शासनाने विचार करावा की नियमांतर्गत आवश्यकतेनुसार संक्षिप्त आकस्मिक देयकांचे समायोजन विहित कालावधीत व्हावे.